
12.

Pogovor

Prekid
dugotrajne
šutnje

dr. sc. Robin Harris

Školska knjiga zadužila je povjesničare, ali i cijelo hrvatsko čitateljstvo, kad je angažirala dr. sc. Mitju Ferencu i dr. sc. Uroša Košira da napišu ovu knjigu. A oni zaslužuju pohvale zato što su opisali ono što se trenutačno zna o masovnim grobnicama Hrvata ubijenih na kraju Drugoga svjetskog rata u Sloveniji. Obavili su posao savjesno, stručno i pregledno. Knjiga kronološki iznosi faze identifikacije i ekshumacije te prateće rasprave o etici i praksi. Usporedno s obavljenim poslom, na ovim stranicama možemo pratiti donesene zakonske odredbe i ključnu ulogu uzastopnih povjerenstava, kojima se sastav mijenjao u skladu s političkim okolnostima. Rad dr. sc. Jože Dežmana kao predsjednika povjerenstva imao je posebnu važnost u istraživanju.

Teško je ugušiti sjećanje, a jedini totalitarni sustav koji je to ozbiljno pokušao bio je ujedno najambiciozniji i najkrvaviji: marksizam-lenjinizam. Kad vlast uspije terorom spriječiti svaku raspravu, ona se zavarava da je uspjela potisnuti i pojedinačna sjećanja, kojima je pak najmanja mogućnost dovoljna da oblikuju kolektivnu svijest. Netko je nešto vidio ili čuo i nikad to nije zaboravio; nekog počinitelja možda grize savjest; neki posve nevezan događaj (primjerice, izgradnja autoceste 90-ih godina 20. stoljeća kad je riječ o grobnici u Teznom) razotkrije ostatke žrtava. Nisu pronađeni nikakvi službeni dokumenti, koji možda i nisu postojali, jer veliki se zločini mogu počinuti bez izravnih i izričitih zapovijedi kad je glavna namjera jasna. Međutim, duhovi prošlosti na kraju se ipak dovuku iz špilja, jama i rovova, gdje su bili zaboravljeni, da se s njima suoči sadašnjica. Istina optužuje nove političke gospodare, koji su često izašli iz istog kalupa kao oni stari, a u „bivšim komunističkim“ zemljama vjerojatno su njihovi izravni potomci. Tu istinu oni ne žele priznati ni u kojem slučaju.

Skrivena grobišta u Sloveniji, o kojima je riječ u ovoj knjizi, mogu se podijeliti na četiri kategorije. Neke su jame i rupe iskopane u svrhu skrivanja mrtvih. Takvih je najviše, a ima ih diljem Slovenije. Kao drugo, tu su stara rudarska okna. Jedno od njih, rov svete Barbare u Hudoj Jami kod Laškog, o kojem će biti govora u nastavku, može se smatrati najstrašnijim – i po tome kako je grobište otkriveno, i po tragičnoj patnji žrtava. To je ujedno lokacija najvećeg broja ostataka

Hrvata. Kao treće, tu su protutenkovski i drugi obrambeni rovovi koje su kopali Nijemci i njihovi saveznici u posljednjim godinama rata, a partizani su se njima nakon dolaska koristili za ubijanje i zakapanje žrtava. U tu kategoriju spada druga najvažnija lokacija ostataka Hrvata – spomenuta grobnica u Teznom pokraj Maribora. Napokon, tu su i krški ponori i špilje, koje je zbog dubine ili dužine najteže temeljito istražiti.

Od uspostave demokracije pa sve do kraja 2025. godine u Sloveniji su pronađene 224 masovne grobnice i stratišta svih nacionalnosti – Nijemaca, Talijana, Slovenaca, Srba, Crnogoraca i Hrvata. Od tih lokacija, 91 je posve iskopana, 31 djelomično iskopana, a 102 su sondirane. Utvrđeni su kosturni ostatci 8455 žrtava. Ali čitatelj treba od početka biti svjestan da arheološko istraživanje masovnih grobnica, unatoč velikom napretku forenzičke znanstvene analize i tehnika za pronalazak i vađenje materijala, ne može dati konačan odgovor na pitanja koja će postaviti svaki razuman promatrač, naime „tko je umro“ i „koliko ih je bilo“. Informacije sadržane u ovoj knjizi daju važan doprinos donošenju znanstveno utemeljenih procjena, ali rijetki bi ustvrdili da je ubijeno samo 4147 pripadnika Nezavisne Države Hrvatske (NDH), koliko je do sada ekshumirano tijela. Sigurno je riječ o desetcima tisuća – ukupno vjerojatno 80 000 ili više hrvatskih žrtava – s obzirom na najpouzdanije procjene ukupnog broja ljudi koji su se povlačili iz Hrvatske da potraže utočište kod Saveznika na zapadu. Izjave suvremenika, kako britanskih snaga kojima su se predali zapovjednici NDH, tako i (još važnije) raznih svjedoka ubojstava, daju naslutiti razmjere krvoprolića koje su počinili partizani – ovdje bez kolebanja možemo dodati: prema Titovim zapovijedima. Oni koji su preživjeli početne pokolje u Sloveniji poslani su na duge marševe poznate kao Križni put kroz Jugoslaviju, od logora do logora, od poniženja do poniženja. Mnogi su umrli od iscrpljenosti ili bili ubijeni usput. Neki su ipak preživjeli i sve ispričali. Masovne grobnice tih žrtava, koje su brojem možda premašivale one likvidirane prema brzom postupku u Sloveniji, općenito nisu službeno obilježene ni znanstveno istražene. U nastavku se propituje zašto je tako, pogotovo u Hrvatskoj.

Međutim, ne smiju se podcjenjivati tehnike primijenjene u Sloveniji. Za vrijeme rata i na početku poraća, putem propagande, ali i zbog puke slabosti sjećanja i očekivano traumatizirane mašte, lako su se mogla javiti svakakva nepouzdana ili pretjerana izvješća. Toga je bilo, pogotovo u hrvatskoj dijaspori, kad je riječ o ukupnom broju ubijenih u sklopu operacije „Bleiburg”. Želja da se dobije što veći broj bila je reakcija na službeno prešućivanje onoga što se dogodilo, kao i reakcija na službeno inzistiranje na tome da su se Hrvati u Drugome svjetskom ratu pokazali kao genocidan narod, što je palo na plodno tlo na Zapadu. Ta je tvrdnja bila i ostaje usredotočena na Jasenovac, lokaciju zloglasnoga koncentracijskog logora NDH. U Hrvatskoj je vjerojatno još manje slaganja o broju žrtava u Jasenovcu nego o broju žrtava na Bleiburgu i poslije njega. Terensko istraživanje, zatim iskapanje, pa forenzička analiza nalaza, sve provedeno pod pokroviteljstvom pouzdanog i stručnog povjerenstva, jedini je znanstveni način da se utvrdi je li ta lokacija masovna grobnica i da se odrede njezine dimenzije. Neobično je, pa i uznemirujuće, da se prijedlozi uvođenja tih metoda u Jasenovcu odbacuju kao da su neprimjereni. Zašto?

Istraživanja opisana u ovoj knjizi obavili su slovenski stručnjaci pod vodstvom Mitje Ferenc, u suradnji s Pavelom Jamnikom, koji je bio odgovoran za povezanu kaznenu istragu. Provedena su u teškim uvjetima i unatoč ometanjima. Politika je stalno postavljala zapreke, ali novo je političko vodstvo omogućilo nastavak posla.

Slovensko je javno mnijenje bilo duboko potreseno tim otkrićima, pogotovo u rudarskom rovu svete Barbare u Hudoj Jami 2008. godine. Ugled Josipa Broza Tita, na kojem je izgrađeno mnoštvo mitova, privremeno je bio teško narušen. To je opet zabrinulo one slovenske političare (oni općenito otvorenije izražavaju filokomunistička stajališta nego njihovi pandani u Hrvatskoj) koji su htjeli nastaviti priču da je Slovenija (i Hrvatska) „oslobođena” od „okupatora” i „kvislinga” i da partizani nakon toga nisu počinili ništa zbog čega bi se itko trebao ispričavati.

Uostalom, nije ni bilo moguće da se iskapanja tih masovnih grobnica depolitiziraju. Svakom je promatraču jasno da desetljećima prikrivani tragovi

masovnih zločina imaju duboke političke posljedice. Oni ne pokazuju samo što je komunizam radio u ratu i poraću, nego i što su komunisti koji su vladali do demokracije, i koji u nekim slučajevima još vladaju, bili tada spremni učiniti da prikriju nasilje i progone na kojima se zasnivao njihov režim, kao i povlastice koje su uživali u njemu. Današnja nastojanja u Hrvatskoj, Sloveniji i drugim zemljama bivše Jugoslavije da se naglasi kontinuitet između socijalističke Jugoslavije i današnjega demokratskog sustava zasnovanog na nacionalnim državama neizbježno nalijeću na golemu emotivnu zapreku kad se javno izlažu fotografije skamenjenih ostataka ili kostura vojnika i civila, muškaraca i žena.

Ipak, istraživanje lokacija masovnih grobnica nije posebno političko pitanje. Važnija su druga dva aspekta. Prvi je pijetet prema mrtvima, koji, naravno, najviše iskazuju i najoštrije zahtijevaju obitelji žrtava. Osjećaj da je važno kako se odnosimo prema mrtvima duboko je usađen u ljudsku psihu. Prožima ga religiozna ili duhovna dimenzija čak i među onima koji nisu vjernici. To potječe još od predkršćanskoga doba – primjerice, u starozavjetnoj Knjizi o Tobiji čitamo kako je Tobit, prognani Židov u asirskoj Ninivi, strpljivo trpio progon i stavljao život na kocku da pokopa mrtve koje je nalazio na gradskim ulicama. To je i jedno od „tjelesnih djela milosrđa” Katoličke crkve. Ta dužnost obvezuje svaki naraštaj, i svaki je naraštaj prirodno razumije. Ostaviti ostatke tisuća žrtava pod zemljom, bez imena, obilježja i ljubavi, jer je tako jeftinije i lakše, nije civilizirano – što bi shvatila svaka prijašnja civilizacija.

Razmjere ambicije marksizma-lenjinizma da iskorijeni prošlost možemo vidjeti po velu šutnje koji je gotovo 45 godina pokrивao pokolje u Sloveniji, ali to nije sve. Vidimo ih i po tome kako se prema grobištima odnosila komunistička vlast u Hrvatskoj. Može se mnogo govoriti o stvarnim zločinima koje su počinili ustaše. Ali pod vlašću NDH nitko nije dirao grobove Srba i Židova na zagrebačkom Mirogoju. S druge strane, unatoč prosvjedima Katoličke crkve i kritici nadbiskupa Stepinca, grobovi i spomen-obilježja vojnika NDH bili su u srpnju 1945. potpuno uništeni prema nalogu nove komunističke vlasti. Marksističko-lenjinističke likvidacije ne vrijede samo za žive ljude, nego i za mrtve, u mjeri u kojoj je to u skladu s ateizmom.

Druga stvar koju treba uzeti u obzir kad se analizira pitanje skrivenih grobišta odnosi se na nešto još temeljnije od pijeteta. Odnosi se na važnost istine. U ovom slučaju, istina je pitanje povijesnih činjenica – onoga što se dogodilo. Ali postoji još jedan sloj istine. Naime, ono što se dogodilo razotkriva istinu o onima koji su to omogućili, njihovim vrijednostima i sustavu koji je utjelovio te vrijednosti.

Na osobnoj razini, netko može prešutjeti istinu zbog diskrecije, dobrog odgoja, pa čak i obzira prema drugome. Ali prešutjeti istinu kad se ona tiče prošlosti jednog naroda i države nešto je sasvim drugo.

U ovom slučaju istina se tiče i hrvatskog naroda i hrvatske države. Ako su neki od ubijenih prije počinili zločine što zaslužuju kaznu, njima se nije sudilo zbog tih zločina, ili im je presudio prijeki sud ili posve nepravedan politički sud. Drugi su bili tek nevini Hrvati čija su mišljenja, podrijetlo ili veze protumačeni kao opasnost za novouspostavljeni totalitarni poredak.

Ono što se dogodilo tih godina tiče se i hrvatske države. Ustav nove suverene i demokratske Republike Hrvatske kaže da se hrvatska nacionalna i državna suverenost očitovale u raznim povijesnim razdobljima, pa tako i „u uspostavi temelja državne suverenosti u razdoblju Drugoga svjetskog rata, izraženoj nasuprot proglašenju Nezavisne Države Hrvatske (1941.) u odlukama Zemaljskoga antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (1943.)...” Ta tvrdnja sigurno mnogima smeta zbog raznih razloga. U svakom slučaju, naknadni postupci partizana, kojima su izgradili svoju državu na tijelima svojih protivnika koja danas leže u onim masovnim grobnicama, predstavljaju aspekt koji zahtijeva službeno istraživanje.

Osim nekih pokušaja, to se nije dogodilo. Trenutačno, unatoč znanstvenom radu povjesničara iz Hrvatskog instituta za povijest i drugih, šutnja je i dalje općeprihvaćeni pristup.

To nije prva „hrvatska šutnja”. Taj se izraz koristio za razdoblje između gušenja hrvatskoga proljeća 1971. – 1972. i opće propasti komunističke vlasti u istočnoj i jugoistočnoj Europi 1989. godine. Šutnja se katkad nametala. Oni koji nisu šutjeli, završili bi

u zatvoru. Ipak, šutnja se uglavnom provodila autocenzurom. Nije slučajno da su to razdoblje obilježili mediokriteti i stagnacija. Dok su se Titovo naslijeđe i socijalističke „istine” nakon njegove smrti 1980. godine ponegdje dovodile u pitanje, pogotovo u Sloveniji i Srbiji (s različitim naglascima i rezultatima), hrvatska partijska elita nije htjela riskirati. Međutim, time nije izbjegla nijednu od opasnosti kojih se bojala – ni etničke nemire, ni propast ekonomskog sustava, ni višestranačku demokraciju, pa u konačnici ni rat. Jedino je postigla to da je Hrvatska bila nespremna za ono što je slijedilo.

Šutnja o komunističkim zločinima protiv Hrvata u nekom smislu uopće nije šutnja. Ona je dio šire bezdušne kampanje da se rehabilitiraju i socijalizam i Jugoslavija. Trideset godina nakon stjecanja demokracije i neovisnosti, mora se priznati da je ta kampanja napredovala. Iako drugi najvažniji zagrebački trg više ne nosi ime maršala Tita (za sada), nijedna ulica ni park metropole nisu posvećeni njegovoj žrtvi, nadbiskupu Stepincu. Jedan od glavnih trgova posvećen je „žrtvama fašizma”. Nitko i ne predlaže da se neki trg posveti „žrtvama komunizma”. Hrvatska je prepuna partizanskih spomenika raznih stupnjeva rugobe, kao da su 90-ih godina 20. stoljeća Hrvati oslobodili zemlju boreći se pod petokrakom, a ne pod (raznim inačicama) hrvatske šahovnice. Iako se više nema gdje učiti apsurdno pravo samoupravnog socijalizma, nostalgičari za dobrim starim vremenima mogu i dalje naći utočište u besmislenim „postjugoslavenskim studijima”. Medijski je prostor zasićen pričama o Jasenovcu i, iako je to spomen-područje dio Hrvatske, polako ide prema nekakvome međunarodnom statusu svetišta za spomen na holokaust. (Dok Zagreb uporno šuti, Beograd se trudi da Srbi dobiju međunarodni status žrtava holokausta.) S druge strane, čak i služenje javne mise i molitava za hrvatske žrtve u Bleiburgu smatra se kao potpora fašizmu. Hrvatska šutnja, u prošlosti i u sadašnjosti, nikad nije u korist Hrvata.

Postojala je i „britanska šutnja”, naravno, pogotovo o zbivanjima vezanima za izručenje Kozaka Sovjetima, kao i izručenje jugoslavenskih (i hrvatskih) Titovih protivnika partizanima. Ti su događaji bili obavijeni tajnom zato što su u njih bile upletene

istaknute osobe britanske politike, npr. Harold Macmillan, ali i zato što su se događaji s Bleiburga držali sporednima u širem povijesnom narativu o postupcima Britanije i Saveznika potkraj rata. Štunju je razbila knjiga grofa Nikolaja Tolstoja *Ministar i pokolji*, objavljena 1986. godine. Tolstoj se nakon objave svojih otkrića suočio s gnjevom britanskoga establišmenta, no ustrajao je u svojoj odluci razotkrivanja svih činjenica o tome što se dogodilo i zašto. Na odluke koje su tada donesene očito su utjecala tri ključna čimbenika. Prvi je bio sporazum u Jalti između Roosevelta, Churchilla i Staljina postignut na konferenciji u veljači 1945., a osobito njegovi uvjeti provedbe. Trojica su ministara vanjskih poslova dogovorila povratak oslobođenih ratnih zarobljenika u njihove matične zemlje, a pretpostavljalo se da će se ta odredba primijeniti i na druge države, ponajprije na Jugoslaviju.

Drugi se čimbenik odnosio na brojčane razmjere. Britanci su bez ikakva propitivanja prihvatili tvrdnju da iz Hrvatske odlazi mnoštvo ljudi koje neće moći kontrolirati. U poruci iz Titova ureda od 16. svibnja, upućenoj feldmaršalu Alexanderu, vrhovnom savezničkom zapovjedniku Sredozemlja, izražava se suglasnost s britanskim planom o povratku „200 000 Jugoslavena“. No, u optjecaju su bile i znatno veće brojke.

Osim nošenja s problemom bjegunaca iz Jugoslavije, tu je bio i hitniji vojni problem na tom području, velik i sve više rastući broj jugoslavenskih komunističkih postrojbi odlučnih u namjeri da preuzmu nadzor nad područjem Julijske krajine i Koruške. Također su zahtijevale isključivo pravo odlučivanja o sudbini svojih neprijatelja u bijegu. To je bio treći čimbenik ključan za donesene odluke.

Prije razgovora s predstavnicima vojske NDH, brigadira T. P. Scotta, zapovjednika 38. Irske pješačke brigade, jugoslavenski komesar Milan Basta obavijestio je da će partizani napasti Hrvate ako se odmah ne predaju.

Zapravo, Scott je od svojih nadređenih primio jasne upute: „Rečeno mi je da im ni pod kojim uvjetima ne smijemo dopustiti da se predaju nama.“

Scott je Hrvatima dao tri mogućnosti. Prva je bila da su se mogli predati partizanima, a on bi,

neslužbeno, pokušao osigurati da s njima postupaju korektno. Druga je bila da ostanu na mjestu gdje su se nalazili i riskirati napad jugoslavenskih snaga. Treća je bila da se pokušaju probiti do britanskih linija, ali bi ih tada napali ne samo Jugoslaveni, već i britanske i američke zračne snage. To je, međutim, bila varka – savezničke su snage bile zanemarive. Ustaško je vodstvo, u svakom slučaju, prihvatilo uvjete predaje partizanima i odmah položilo oružje.

Britanskom je zapovjedniku priopćeno da će se s Hrvatima postupati čovječno te da će samo ratni zločinci biti izvedeni pred sud i kažnjeni. Bez obzira na to što je Scott osobno mislio, njegovi nadređeni zasigurno nisu mogli vjerovati u to obećanje, s obzirom na već dobro dokumentirane partizanske odmazde.

Savezničku je politiku, usuglašenu na Churchillovu inicijativu između britanske i američke vlade, predstavljalo stajalište da se protutitovske snage trebaju zadržati u izbjegličkim logorima do donošenja političke odluke o njihovu konačnom odredištu. Repatrijacija kod Bleiburga stoga je bila u suprotnosti s tom politikom.

Moguće je također da su pojedinci s visokim ovlastima donosili neovlaštene odluke vođeni vlastitim motivima, kako ističe Tolstoj. No, da su se repatrijacije u Londonu doista smatrale ozbiljnim kršenjem dogovorene politike, to bi izazvalo teške posljedice – kojih nije bilo. Britanija, stoga, sama mora preuzeti znatan dio odgovornosti za ono što je uslijedilo.

Može se dokazivati krivnja Britanaca, može se i uživati u tome, ali to očito ne briše odgovornost Hrvatske da istraži i prizna istinu o onome što se tada dogodilo Hrvatima. Činjenice budu oči. Ni jedna jedina osoba nije osuđena na hrvatskom sudu za ratne zločine koje su počinile komunističke snage, ni za naknadne komunističke zločine. Tvrdilo se da nema dokaza. Ako skrivate spise (što se čini u svim državama sljednicama komunističke Jugoslavije) koji pokazuju tko je bio u tajnoj policiji, tko je s njom surađivao i što su tada radili, naravno da nitko ne će biti osuđen. A ipak, postupak sudskog progona zločina, čak i ako su počinitelji na kraju prestari ili previše bolesni da bi se branili ili bili osuđeni, svejedno iznosi spise koji bi inače bili nepoznati. U Njemačkoj je 2016. održano

suđenje za ubojstvo hrvatskog disidenta Stjepana Đurekovića, koje je počinila UDB 1983. godine, i krivci su osuđeni. Unatoč mnogim pokušajima hrvatskih vlasti da onemoguće pravdu, nalogodavci tog atentata na kraju su izručeni. Znakovito je da je dokazni materijal iz tog slučaja i dalje jedan od najvažnijih izvora za razbijanje usiljene šutnje o tome kako su radili komunistička tajna policija i njezini politički gospodari u Jugoslaviji.

Doista, vrijeme je možda isteklo, u smislu da je većina odgovornih za zločine tijekom komunizma danas mrtva. Konačno zastarijevanje koje nameće smrt ne može biti upitno. Ali treba napomenuti da pojam „amnestije“ (doslovno „zaboravljanja“), koji se opravdava prolaskom vremena, nije priznat kad se progone oni koji su optuženi za zločine počinjene u ime fašističke ili nacističke ideologije, pa tako ni u Hrvatskoj.

Zemlje bivše Jugoslavije uglavnom nastoje prikriti djelovanje bivše komunističke države, odluke njezinih vođa te djelovanje njezine tajne policije. (Slovenija je najotvorenija, Srbija najviše zatvorena, a Hrvatska negdje između.) U zemljama srednje i istočne Europe, naprotiv, dokazi su oduzeti policiji i mogu se slobodno koristiti za istraživanja. Tako se polagano i znanstveno pripovijeda priča o represiji i nedvojbeno je da to pridonosi društvu u zemljama kao što su Poljska, Češka i Njemačka.

Hrvatska nije htjela imenovati i lustrirati bivše komunističke nalogodavce i operativce. Nakon što se dugo činio pritisak da se to objavi, velika količina sigurnosne građe danas se može pregledavati u Hrvatskome državnom arhivu, pa tako i osobni dosjei „sumnjivaca“. Međutim, ta je građa očito nepotpuna. Poznato je da je bilo uništavanja kompromitantnih spisa, kako sustavnog (tijekom godina) tako i naglog (dolaskom demokracije). To što nema nikakvih osobnih dosjea agenata i suradnika tajne policije (čak ni onih koji su u međuvremenu umrli), te očekivanih redovitih operativnih izvješća za nadređene – dakle, tisuća dokumenata – ne upućuje na nekakvu ozbiljnu politiku otvorenosti hrvatskih vlasti.

U ovoj knjizi autori opisuju kako je otkriće žrtava u Hudoj Jami dramatično djelovalo na javno mišljenje u Hrvatskoj. Hrvatsko izaslanstvo koje su

predvodili potpredsjednica vlade Jadranka Kosor i ministar unutarnjih poslova Tomislav Karamarko posjetilo je lokaciju u ožujku 2009. i položilo vijenac. Godinu prije toga, Hrvatska i Slovenija potpisale su sporazum o upravljanju grobištima. Poslije su ga obje strane ovjerile. Ali zajedničko se povjerenstvo sastalo samo dvaput do 2025. i dvaput tijekom 2025. Od tada je opet zavladała šutnja.

U hrvatskim se medijima neko vrijeme vodila i javna rasprava o identifikaciji, terenskom istraživanju i iskapanju masovnih grobnica u Hrvatskoj. Kolone zarobljenika na marševima smrti u sklopu Križnoga puta uglavnom su prolazile kroz Zagreb. Zarobljenici su bili smješteni su u tranzitne logore u Kanalu, Jankomiru, Prečkom, Maksimiru i Sesvetama, gdje je navodno bilo masovnih smaknuća. Poznato je da su brda u okolici Zagreba puna ratnih grobišta. Jama Jazovka na Žumberku vjerojatno je najpoznatija masovna grobnica. Ali duž svih ruta prisilnih marševa sigurno ima i drugih grobišta. Bila bi potrebna još jedna knjiga, kao plod sustavnoga novog rada na otkrivanju istine, da se opiše to poglavlje tragedije.

Dosadašnja iskustva ne ohrabruju. Hrvatski je sabor 1991. osnovao Komisiju za ispitivanje žrtava rata i poraća. Nailazila je na mnoge teškoće i zapreke. Prestala je s radom 2002., a rezultati su bili razočaravajući. Ubila ju je politika. Sad kad više nema toliko partizana iz Drugoga svjetskog rata, unatoč nestajanju dokaza zbog protoka vremena, možda bi imala više uspjeha neka nova komisija, s konkretnim mandatom, odgovarajućim financiranjem, najboljim stručnim savjetnicima i jakim političkom potporom. Ali to nas opet vodi izvan granica ovog razmatranja.

Ova knjiga Mitje Ferencu i Uroša Košira pokazuje što se može učiniti. Nudi tehničke modele koji se mogu primijeniti drugdje. Ona ponajprije znači poticaj, a možda i predbacivanje, nama koji živimo u Hrvatskoj i želimo, bez obzira na podrijetlo, vidjeti kako se utvrđuje i razglasa cijela povijesna istina o tome traumatičnom razdoblju života hrvatskoga naroda. Mogli bismo reći da je to „prva faza“. Školska knjiga je hrvatski izdavač, i inicijativu je potaknuo Hrvat, direktor te nakladničke kuće dr. sc. Ante Žužul, ali cijeli teški posao obavili su Slovenci. „Druga faza“ morat će biti posve hrvatska inicijativa.